

Prof. dr hab. Beata Kędzia-Klebeko
Uniwersytet Szczeciński
Instytut Literaturoznawstwa i Nowych Mediów US

O C E N A

rozprawy doktorskiej mgr Pierre`a Van Cutsema
pt. Le fantastique de Stefan Grabiński : entre théorie et pratique

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska **mgr Pierre`a Van Cutsema**
napisana została w języku francuskim, pod kierunkiem naukowym
Pani prof. dr hab. Katarzyny Gadomskiej.

Rozprawa doktorska **mgr Pierre`a Van Cutsema** ma charakter historycznoliteracki; wpisuje się w zakres badań z zakresu filozofii literatury, a także socjologii literatury poprzez koncentrację uwagi nad zagadnieniami odbioru badań twórczości (w obszarze polskim i międzynarodowym) Stefana Grabińskiego - znaczącego polskiego twórcy fantastyki literackiej, którego aktywność przypada głównie na lata międzywojenne i który uczynił, jak przypomina Jakub Knap¹, „fantastykę najważniejszą i dominującą formą swojej ekspresji twórczej.” Zainteresowania pisarza ujęte w kontekście ezoteryki i porządku kosmogenicznego odnoszą się do poszukiwania harmonii i struktury, które rządzą wszechświatem przy założeniu, że istnieje spójność między różnymi poziomami rzeczywistości – duchowym, mentalnym i fizycznym.

Samo ujęcie tematu przez Doktoranta jest ciekawe, gdyż oddaje kierunek badań przyjętych w toku wywodu dotyczącego artystycznego sposobu widzenia świata, ujmowania wewnętrznych doświadczeń i przeżyć osadzonych na granicy między realnością a nadrealnością. Doktorat prezentuje unikalny model narracji S. Grabińskiego na tle toczących się dyskusji krytycznoliterackich w zakresie genologii fantastyki literackiej.

¹ Jakub Knap, *Sztuka Tajemnicy. „Metafantastyka” albo teoria literatury fantastycznej Stefana Grabińskiego* [The Art of Mystery. “Metafantastic” on Stefan Grabiński’s theory of fantastic literature]. „Przestrzenie Teorii” 38. Poznań 2022, Adam Mickiewicz University Press, pp. 233–252. ISSN 1644-6763. <https://doi.org/10.14746/pt.2022.38.13>

Recenzowana rozprawa doktorska ma konstrukcję trójdzielną. Zawiera stronę tytułową, spis treści, wstęp, trzy zasadnicze rozdziały (każdy z nich obejmujący kilka podrozdziałów), konkluzję końcową oraz aneks w formie zdigitalizowanych dokumentów archiwalnych dotyczących pisarza, a także bibliografię końcową.

Całość pracy liczy 233 strony obejmując, jak wspomniano, wstęp, trzy wyodrębnione części, z których pierwsza nosi tytuł *Partie introductive* (tj. *Część wstępna*) i liczy 84 strony. Część ta oznaczona jest numerem 0. Druga część (oznaczona w pracy numerem 1. zatytułowana *Définitions du fantastique par Stefan Grabiński* (tj. *Definicje fantastyki w ujęciu Stefana Grabińskiego*) liczy 25 stron. Trzecia część (oznaczona w pracy numerem 2. zatytułowana *L'oeuvre de Grabiński passé au filtre des théories du fantastique*, (tj. *Twórczość Grabińskiego w świetle teorii fantastyki*) liczy 74 strony.

W części pierwszej, podzielonej na 8 podpunktów, Doktorant przedstawia przedmiot swoich badań, definiując go w punkcie 0.1 jako „fantastyka S. Grabińskiego w jej ujęciu teoretycznym i praktycznym” oraz omawia korpus przyjętych do badania tekstów, obejmujący dzieła literackie pisarza i jego własną autocharakterystykę. Wyznaczonym celem dysertacji jest badanie przynależności dzieła Grabińskiego do gatunku fantastyki, na tle badań historyczno i krytycznoliterackich w perspektywie porównawczej o charakterze międzynarodowym. Narzędziami pomocniczymi w ustaleniu miejsca Grabińskiego w historiografii literatury fantastycznej są narzędzia teorii odbioru tekstu.

W toku dysertacji Doktorant przedstawia szczegółowo sylwetkę Stefana Grabińskiego oraz jego miejsce w tradycji literatury fantastycznej. Biografia pisarza nakreślona została na podstawie badań źródłowych zasobów archiwalnych - jako istotnych, także dla ustalenia ostatecznego zbioru spuścizny twórczej pisarza. W dalszych podpunktach Doktorant prezentuje zarys polskiej literatury fantastycznej, kontekst literacki międzywojnia w Europie Środkowej oraz recepcję twórczości Grabińskiego poza Polską, w tym w Czechosłowacji i Włoszech. Podkreśla znaczenie tłumaczeń dzieł Grabińskiego na języki obce i wpływ pisarza na zagranicznych odbiorców. W dalszej części rozdziału pierwszego Doktorant podejmuje również analizę jakości i cech gatunkowych dzieł definiowanych jako fantastyczne na przykładzie twórczości Maurice'a Sandoza. Perspektywę twórczą szwajcarskiego pisarza można przyjąć, jak przekonuje Doktorant do interpretacji dzieł Grabińskiego. Obecność elementów nadprzyrodzonych, surrealistycznych lub nierzeczywistych, fascynacja tajemniczością, innością i grozą ukrytą w codzienności jako kryterium porządku fantastyczności ma istotne znaczenie dla rozumienia fantastyki literackiej, uprawianej przez

Grabińskiego i sposobu kształtowania przez pisarza jej paranormalnych aspektów. Stanowią one jednocześnie dowód pogłębionych zainteresowań duchowością, które inspirowane gnozą, tworzą jej hermetyczny charakter i wykraczają poza konwencjonalne ramy literatury fantastycznej.

W części drugiej, wyodrębnionej jako rozdział 1. *Definitions du fantastique par Stefan Grabiński* (tj. *Definicje fantastyki w ujęciu S. Grabińskiego*), Doktorant analizuje pojęcie metafantastyki charakteryzujące twórczość S. Grabińskiego, który podejmuje się dekonstrukcji uznanych konwencji gatunkowych fantastyki, ustalonych przez europejskich poprzedników i ich kontynuatorów. Pisarz kodyfikuje nowe granice i techniki tworzenia fantastycznych światów wyobrażeniowych, stawia tym samym przed krytykami literatury i czytelnikami nowe wyzwania rozumienia szeroko pojmowanej rzeczywistości, dla której opisu czy literackiej reprezentacji przyjąć można różnorodne formy wyrazu, od surrealistycznych po psychologiczne.

Dla potrzeb analizy, Doktorant przywołuje w tej części wybrane przykłady należące do nurtu metafantastyki Grabińskiego, tj. nowele: *Spojrzenie*, *Ślepy tor*, *Problemat Czelawy*, *Zemsta Żywiolaków*, *Kochanka Szamoty*, *Dziedzina*. Każdy utwór przedstawiony jest w krótkim streszczeniu, a interpretacje poparte są licznymi cytowaniami.

Doktorant przekonuje (patrz podrozdział 1.2. *Metafantastyka i jej odmiany: w kierunku (psycho)somatycznej fantastyki?*), że u podstaw tego wyboru leży cecha reprezentatywności dla całokształtu twórczości pisarza. Syntetycznie rzecz ujmując uwzględnia ona tematykę procesów psychicznych, ale także zmysłowości - badając jednocześnie relacje między duchem a ciałem, co czyni dzieło pisarza interesującym w kontekście współczesnych badań nad psychologią i duchowością. *Problemat Czelawy* staje się więc, jak zauważa Doktorant, nie tylko opowieścią o dylematach twórcy, ale także refleksją nad naturą ludzkiej świadomości i podświadomości. Skądinąd ważnym przykładem eksploracji duchowości jest nowela *Kochanka Szamoty*, w której ujawnione zostały mechanizmy obsesji i pożądania, będące przykładem złożoności relacji między pragnieniem umysłu a rzeczywistością, które mogą prowadzić do uwięzienia umysłu w fantazji i tym samym prowadzić do jego zagłady. Hipnoza, somnambulizm, histeria i zainteresowanie tymi fenomenami odzwierciedlają się obficie w opowieściach fantastycznych. Istotne znaczenie ma kontekst ideowy, gdyż w XIX w. rozwija się zainteresowanie spirytyzmem o charakterze ogólnoswiatowym - początkowo w Stanach Zjednoczonych, a następnie we Francji i Anglii, jak i w Rosji oraz Niemczech. Ruch ten, inspirowany wcześniejszą twórczością m.in. Emanuela Swedenborga, pozwala na poszukiwanie naukowych podstaw dla badania zjawisk o charakterze religijnym.

Rozdział 2., będący de facto częścią 3 rozprawy, zatytułowany jest *L'œuvre de Grabiński passé au filtre des théories du fantastique* (tj. *Twórczość Grabińskiego w świetle teorii fantastyki*). Doktorant koncentruje się na różnych aspektach wpływów literackich oraz roli, jaką Grabiński odgrywał w polskiej literaturze. Badając stan polskiej fantastyki literackiej przywołuje różnorodne jej koncepcje, w tym zawarte m.in. w pracach Teofila Lenartowicza, Ignacego Fika; prowadzi także polemikę z teoretykami gatunku, np. z T. Todorovem czy R. Caillois, wyznaczającymi jego granice, które w odniesieniu do dzieła Grabińskiego okazują się zbyt redukujące, a przez to nieadekwatne. Powstaje przy tym charakterystyka gatunku fantastyki literackiej praktykowanej przez Grabińskiego, w której pisarz umiejętnie łączy elementy realistyczne z irracjonalnymi, tworząc narracje, które nie tylko wywołują u czytelnika pożądane emocje grozy, ale skłaniają go do głębszej refleksji nad naturą świata i jego nadprzyrodzonych przestrzeni. Doktorant zakłada, że wiele dzieł Grabińskiego przetrwało próbę czasu dzięki ich nieuchwytniej, niepokojącej naturze badającej tajemnice bytu.

W podpunkcie zatytułowanym *Miejsce Grabińskiego i fantastyki w historiografii polskiej literatury powojennej* Doktorant bada również ułożenie Stefana Grabińskiego i jego fantastyki w historiografii literatury polskiej po II wojnie światowej w odbiorze francuskojęzycznym. Podkreśla, że mimo upływu czasu, *Histoire de la littérature polonaise (des origines à 1961)* autorstwa Maxime'a Hermana z 1963 roku pozostaje jedyną monografią poświęconą literaturze polskiej, która wspomina o Grabińskim w perspektywie czytelnika francuskojęzycznego. Inne istotne prace, takie jak *Historia literatury polskiej* Czesława Miłosza, nie uwzględniają jego twórczości, podobnie jak *Historia literatury polskiej* Anny Nasiłowskiej z 2019 r. pomija jego dzieła. Doktorant przekonuje, że fantastyka literacka, w tym prace Grabińskiego, jest w polskiej literaturze marginalizowana, jako gatunek niszowy traktowany jako mniej istotny. Przypomina ponadto, iż ważną rolę w propagowaniu tego gatunku odgrywa rynek edytorski. W okresie międzywojennym, publikacjom dzieł towarzyszyły recenzje i krytyka w czasopiśmie oraz prasie, w których omawiano lub też publikowano utwory uważane dziś za „niszowe”. Obecnie można odnieść wrażenie, że dzieło Grabińskiego stanowi raczej przedmiot badań naukowych i dyskursu akademickiego niż przedmiot zainteresowania szerokiej publiczności, mimo podejmowanych prób popularyzatorskich. Dla podkreślenia frankofońskiego, włoskojęzycznego, niemieckojęzycznego obszaru badań nad odbiorem twórczości pisarza, Doktorant przytacza prace badawcze m.in. prof. Katarzyny Gadowskiej, Francesco Corigliano, czy Franza Rottensteinera. Ten ostatni, działając jako krytyk i wydawca, a także przedstawiciel literacki Stanisława Lema był założycielem w 1963 roku czasopisma „Quarber Merkur”. Do dnia

dzisiejszego stanowi ono forum dyskusyjne dla dzieł fantastycznych i science fiction. To właśnie w „Quarber Merkur” germanista Marek Wydmuch umieścił artykuł nt. życia i twórczości Grabińskiego. Natomiast dla odbioru twórczości Grabińskiego w sferze anglojęzycznej znaczenie istotne odgrywała postać Mirosława Lipińskiego, który w 2022 r. opublikował w Centipede Press, amerykańskim wydawnictwie specjalizującym się w beletrystyce o ograniczonym nakładzie, swoje tłumaczenia prozy Grabińskiego. Ważna jest również publikacja antologii, zatytułowanej *In Stefan's House. A Tribute to Stefan Grabiński* (2019). Opublikowana dzięki staraniom tłumaczy Wieśka Powagi i Anthony'ego Sciscione w Stanach Zjednoczonych, antologia obejmuje opowiadania współczesnych autorów weird fiction, oddających również hołd polskiemu pisarzowi. Sugeruje to pewien stopień kanonizacji twórczości Stefana Grabińskiego.

Rozprawę doktorską zamyka dość obszerna konkluzja końcowa, w której Doktorant reasumuje całość prowadzonej analizy, odnosząc się do kluczowych zagadnień poruszanych w trakcie analizy twórczości Grabińskiego w perspektywie jej odbioru w obszarze badań historycznoliterackich i krytycznoliterackich (polskojęzycznych i obcojęzycznych), kryteriów gatunkowości fantastyki literackiej Grabińskiego i jej charakteru.

Całość rozprawy została udokumentowana licznymi i trafnie dobranymi cytatami, pochodzącymi z analizowanych tekstów, stanowiących przedmiot badań, jak i opracowań krytycznych. Warto podkreślić, że przytaczane tłumaczenia fragmentów dzieł mają charakter autorski i stanowią efekt pracy Doktoranta. Podkreśla on również znaczenie analizy tekstów oryginalnych, a nie tylko późniejszych wznowień dzieł.

Istotną wartość rozprawy stanowi, w nurcie zwrotu archiwalnego, wnikliwa kwerenda, przejawiająca się w badaniu archiwaliów w formie korespondencji, dokumentów aktu stanu cywilnego, materiałów przechowywanych w różnorodnych zasobach archiwalnych we Lwowie, Warszawie, Pradze i Paryżu. Wspomniane dokumenty nie były wcześniej przedmiotem badań innych autorów i ich ujęcie w niniejszej dysertacji stanowi element zasługujący na szczególne uznanie. Dociekliwość badawcza Doktoranta jest tym cenniejsza, że dysertacja w pierwszej zwłaszcza części poświęconej poszukiwaniu zaginionej spuścizny pisarza, w czym pomocne ma być śledzenie korespondencji różnorodnych aktorów i powiązań rodzinnych, przeradza się niemal w opowieść z suspensem. Stanowi to cenny efekt oddziaływania na czytelnika.

Na uwagę zasługuje również rozmach prowadzonych analiz dotyczących badań nad biografią, twórczością literacką i autocharakteryską Stefana Grabińskiego w perspektywie odbioru tej twórczości w obszarze badań międzynarodowych. Ważnym kontekstem

interpretacyjnym tego odbioru stają się analizy prowadzone przez Doktoranta, zmierzające do sprecyzowania definicji gatunku fantastyki literackiej, jej źródeł historycznych, wpływów literackich i ideowych, które w konsekwencji prowadzą do ustalenia wyjątkowego i unikatowego charakteru twórczości Grabińskiego, dla którego świat duchowy łączy się nierozzerwalnie z rzeczywistością świata materialnego, podlegającego oglądowi zmysłowemu i prawom fizyki. Podważanie tych granic stanowi m.in. o jakości prozy fantastycznej Grabińskiego.

Na szczególną uwagę zasługuje niezwykle bogata i kompletna bibliografia, ujęta w dysertacji na stronach od 199 do 222, obejmując ponad 500 pozycji należących do bibliografii przedmiotowej, źródeł internetowych czy też archiwalnych o charakterze międzynarodowym. Tak bogata bibliografia świadczyć może o szerokich horyzontach badacza oraz dobrej znajomości problematyki.

Słabością dysertacji jest natomiast w mojej ocenie niedoszacowanie komponentu kompozycyjnego. Struktura pracy odzwierciedla nierównomiernie rozłożoną uwagę Doktoranta, którą poświęca kolejnym elementom swojej analizy. We wstępie o tytule *Część wstępna* opatrzonym numeracją 0. i obejmującym 84 strony brak też jasno wyznaczonych pól badawczych, zdefiniowanych przez konkretne pytania badawcze. Ujawniają się one co prawda w toku rozprawy, niemniej dokonuje się to przy pewnym braku równowagi i porządku kompozycyjnego, które wyznacza zwykle linia przyczynowo skutkowa, zachowana w toku wywodu. Drugi rozdział liczy 25 strony, a kolejny 74 strony. Doktorant nie uzasadnił takiej struktury we wstępie, w efekcie poddany analizie materiał badawczy prezentowany jest w formie zatowiszowanej, rozlicznych podpunktów, których nie wiąże uspołniająca artykulacja, określona we wstępie dysertacji. Przyczynia się to również do pewnej ogólnikowości oceny i powtarzalności argumentów w obszarze charakterystyki twórczości pisarza i źródeł. W odniesieniu np. do tłumaczeń utworów i doboru korpusu badawczego Doktorant podkreśla znaczenie pierwodruków, jako mających swoje znaczenie dla tych tłumaczeń. W jaki jednak sposób, konkretnie to znaczenie ma się przejawiać dla pracy tłumacza nie zostało już dookreślone. Chciałabym też o to zapytać Doktoranta podczas obrony.

Odnosić można usterki językowe, głównie o charakterze literówek, które podaję przykładowo, a które nie mają wpływu na merytoryczną stronę dysertacji: na str. 3 jest : « l'entre-deux-guerre » zamiast « l'entre-deux-guerres » ; str. 6 jest : « est usuellement défini » zamiast « est usuellement défini », str. 8, 10, 23 jest : « en détails » zamiast « en détail », str. 9 jest « un transgression » zamiast « une transgression » , str. 11 jest « de plus de plus » zamiast « de plus en plus », str. 15 jest « [une partie] publié » zamiast « [une partie] publiée », str. 17

jest « qu'il n'y pas » zamiast « qu'il n'y a pas », str. 19 jest « Bien que la radio constituait » zamiast « Bien que la radio constituât », str.21 jest « d'un pièce » zamiast « d'une pièce » , « Les meilleures éléments » zamiast « Les meilleurs éléments », s. 30 jest « avaient-t-il » zamiast « avait-il ».

Konkludując, oceniam pracę pozytywnie. Dysertacja Pana Pierre'a Van Cutsem spełnia wymogi ustawowe stawiane rozprawom doktorskim (art. 187 ust. 1 i 2 ustawy z dnia 20 lipca 2018 roku Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce; tekst jednolity: Dz. U. z 2023 r. poz. 742 z późn. zm.) **Wnioskuje tym samym o dopuszczenie Doktoranta do dalszych etapów przewodu doktorskiego.**

Szczecin, dn. 02.09.2025 r.

B. Kędzia-Klebeko